

ԱՆՆԱՀԻՄԻ ԴԵՐՈՒ

Այն պահուն ուր «Անահիտ»ը իր առաջին տարեշրջանը կը լրացնէ, անօգուտ չեմ համարիր մէկ քանի բառով ամփոփել, եւ բացատրել, այն դերը զոր այս ամսաթիւերը ձգտեցաւ կատարել իր երեւուածն ի վեր:

Մեր ժողովրդին արդի շփոթ ու ցաւազկին կացութեանը մէջ, եւ փափաքեցայ հիմնել եղբայրական մեծ ժամադրաւայր մը, ուր գրական, քաղաքական կամ կրօնական ո եւ է աղանդաւորութիւնէն հեռու, աշխարհիս չորս անկիւնէն՝ հայ մտքեր, — անոնք որ, հին կտօնոր, գեղեցկասէր կամ օգտաւաշտ, գործնական կամ գաղափարական, Յեղին ուժը կը ներկայացնեն՝ իր այլազան ձեւերով — գան յայտնուիլ քով քովի, իրար լրացնել, իրար շնչեղ ու ճոխացնել, որպէսզի այս փոխանցական կեդրոնին մէջ՝ կազմեն տեսակ մը ազգային-մտաւորական միութիւն, եւ այդ համախմբուած ճիգերու դաշնակուժովը մեր ամբողջ ցրուած, տառապող, շուարած ժողովրդին ներշնչեն հաւատք՝ անպագային, ու ստեղծեն Լոյսը, գիտակից ու վճիտ մտաւոր լոյսը, որ անհրաժեշտ է որպէսզի այդ ապագան իրականանայ:

Մտադիրը խոչոր էր, — եւ զայն ձեռնարկելու յանդիմութիւնը ունեցայ միմիայն անոր անհրաժեշտութեանը համոզումէն տրեւանաօրէն մղուած: Թէ արդէն այս առաջին տարիին մէջ ո՞ր ստորձան «Անահիտ»ը կրցաւ խաղաղօժել այդ ծրագիրը, իմ գործս չէ զայդ որոշել: Պիտի շատանամ ըսելով թէ այս առաջին տարեշրջանը «ուրուագիծ» մը եղաւ լոկ, ուրուագիծ մը ուր սակայն արդէն նշանակութեան բոլոր տարրերը որ պիտի ձեւացնեն ազգային-մտաւորական լիակատար օրկանը որ պիտի ըլլայ «Անահիտ»ը, երբ յիշխական պայմաններուն դժուարութիւնները, — որոնք սկսած են հարկեօրէն — բացարձակապէս լուծուին, եւ անի կարենայ ստանալ այն ընդարձակ ծաւալը որ հարկաւոր է իրեն որպէսզի իր ամբողջական ինքնութիւնը դնէ: Ռուսահայ եւ թրքահայ հասարակութեանց գրեթէ բոլոր ծանօթ գրագէտները սերուն բարեացակամութիւնը ունեցան, առաջին վայրկեանէն իսկ. իրենց աշխատակցութիւնը «Անահիտ»ին խոտանալու, եւ արդէն Վահրամ Սվաճեան ու Վրթանէս Փափազեան, Ս. Շահաւ զիցեանց եւ Լեւոն Բաշալեան, Տիգրէն Սվաճեան եւ Ալեքսանդր Մատուրեան, Էրուանդ Օտեան եւ Միր-Երօ իրենց քարը բերին Շէշեքին հիմնուուն համար. եւ վստահ եմ որ միւսներն ալ պիտի չմոռնան կատարել իրենց խոստումը: Այդ բոլոր գրագէտները ըսին, իւրաքանչիւրը իր խառնուածքին, ճաշակին ու իմաստասիրութեանը համեմատ, ինչ որ մեր ազգային կեանքը, կամ ընդհանուր մարդկային կեանքը, իրենց խորհիլ կամ գգալ կուտայ:

«Անահիտ»ը որ իր խմբագրական ուրոյն որոշ ուղղութիւնը ունի, բայց որ իր աշխատաւ կիցներուն համար ո եւ է դպրոցի կամ աղանդի բռնաւորութիւնը չ'ընդունիր, պիտի չաւրուակէ հիւրընկալել ամեն տեսակ զգայնութեանց, իմաստասիրութեանց ու ճաշակներու արտայայտութիւնները, այն միակ պայմանով որ ատունք գիտակից ու անկեղծ ճիգերու արդիւնք ըլլան:

Ուրախութիւնը ունեցայ մանաւանդ նկատելու որ մեր նոր սերունդը, ուսանայ ինչպէս թրքահայ, ինքնաբոլոր ձգտումով մը եկաւ իր ուժերը նուիրել «Անահիտ»ին: Վ. Նալբանդեան, Դ. Վանցեան, Միլիք-Կարապէտեան, Չարքը, Իսահակեան՝ ուսուհայ երիտասարդութիւնէն, Օր. Յովհաննէսեան, Վարդապետեան, Տիգրան Շալեան, Նարազեան, Էրաշ, Յրուան, Տր. Գոյգոյան, Խոսրով, Դր. Շալեան՝ Թրքահայերէն, իրենց այլազան ճիգերն ու առաջնորդները ի սպաս դրին «Անահիտ»ի ընդարձակմանը. եւ ես զոն պիտի ըլլամ բոլոր «նոր»երը — ինծի ծանօթ

կամ անձանցով — որ մեր ազգային մտաւորականութեան Գաղափարի կամ Գեղեցկութեան տարի մը բերելու սահմանուած են՝ «Անահիտ»ի շուրջը խմբուած տեսնելով ։

Եւ այսպէս , հակառակ ծառայի սահմանափակութեան , «Անահիտ»ը ջանաց մեր հաւասարակութեան ներկայացնել մասնաւորապէս Յրանալի եւ ընդհանրապէս ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհին մէջ անցած գրական , գեղարուեստական , քաղաքական զեպքերը իմ էական մտադրութիւններէ մէկն է այդ բաժնիը մննապէս ընդլայնել «Անահիտ»ին մէջ , եւ — երբ իւրաքանչիւր թիւ գտնէ 48 էջի ծաւալ ունենայ — առաջ ամէն անգամ վերլուծութիւն ամսուան մէջ անցած ամէն նշանակալից զեպքի կամ երեւոյթի . եւ այս տեսակէտով պիտի խնդրեմ , զարմալ , եւրոպայի եւ Ամերիկայի բոլոր երիտասարդ աշխատակիցներէն որ հաճին կանոնաւորաբար «Անահիտ»ին զրկել ամփոփում մը այն մտաւորական , գեղարուեստական , քաղաքական եւ ընկերական կարեւոր երևոյթներուն որ իրենց գտնուած երկրին մէջ պիտի պատահին ։

«Անահիտ»ը պիտի շարունակէ հրատարակել ուսումնասիրութիւններ մեր երկրին , մեր յեղին , մեր պատմութեան ու գրականութեան վրայ , պիտի տայ Երբեմն , արեւմտեան աշխարհաբարին թարգմանուած , էջեր մեր նախնաց մատենադրութենէն , եւ ուսանայ գրականութենէն Այսպէս՝ «Անահիտ»ը պիտի ջանայ ճանչցնել , հետզհետէ աւելի ընդարձակ եւ աւելի որոշ կիւպով , եւրոպան՝ Հայուն , ու ճանչցնել միասնամայն , պայծառ ու անաչառ վերլուծութիւնով մը , իր անցեալովն ու ներկայովը , Հայր՝ Հայուն ։

Այս նպատակով , «Անահիտ»ը պիտի սկսի նաեւ ի մօտոյ նոր շարք մը , Օտարին կառնիլը՝ ընդհանուր արտոյտով , շարք մը որ պիտի պարունակէ թարգմանութիւնը բոլոր այն էջերուն որոնցմով հին ու նոր օտար պատմաբաններ , ճամբորդներ եւ գրագէտներ իրենց բարի կամ յոյս պացուցումը յայտնած են մեր ժողովրդին 'կատամբ կամ շահեկան տեղեկութիւններ տուած հա մեր երկրին , մեր պատմութեան նախնի ու այն զերին վրայ զոր մեր ցեղը կատարած է օտար երկրներու մէջ ։

Ատոնցմէ զատ , հրաւիրած եմ ժամանակակից օտար գրագէտներ , պատմաբաններ , հայագէտներ եւ քաղաքագէտներ , որպէսզի իրենց կարծիք , իրենց զգացումները , իրենց խորհուրդը յայտնեն մեր ժողովրդին անցեալին , ներկային եւ ապագային վրայ . եւ վրասն եմ որ Պ . Պ . Վիթթո Պեռաուէն եւ Լինթուան Մեյէէն յետոյ , որոնք այս առաջին տարեշրջանին մէջ այդ գոյծը հանձնեալ կատարել , պիտի գտնուին ուրիշ շատեր որ մեր ժողովրդին պիտի հաղցւի , «Անահիտ»ին միջոցովը , իրենց քննադատութիւնը կամ խրախուսանքը , իրենց խորհուրդներն ու համակրութիւնը ։

Եւ վախճեցայ որ «Անահիտ»ը կարենար միութեան զիծ մը ըլլալ աշխարհիս չորս անկիւնաւոր տարածքնաւ Հայութեան հատուածներուն միջեւ . գոհութիւնն ունիմ հասսատեւութեամբ որ առաջին տարեշրջանը դեռ չլրացած՝ արդէն այդ վախճարը իրականութիւն դարձած է , եւ այսօր՝ Սփրիկէի ասեմլին հետաւոր խորշերէն մինչեւ Ուսառասանի բոլոր հայաբնակ քաղաքներ , Հնդկաստանէն մինչեւ Ամերիկայ , Գարեկաստանէն ժաւալ , եւրոպայի բոլոր հայ գաղթականութիւններուն մէջ , եւ այլուր ալ , «Անահիտ»ը կը կարգացուի ։

Այս ամենէն յետոյ , կամ մանեանդ այս ամսնէն առաջ , «Անահիտ»ը ունէր ամենակարեւոր պարտք մը կատարելու , այն է մեր ազգային քաղաքականութեան անկողմնակալ , անհաշու , նմազատութիւնը փորձել Սոյակբի ատեն որ ուր նոյն իսկ մեր ազգային գոյութիւնը վտանգել մէջ է , բնական է որ մտաւորական , գեղեցկագիտական բոլոր ճիգերէն ու ձեռնարկներէն առաջ , ամէն Հայու ամենակենսական մտահոգութիւնը պէտք է ըլլայ այն խնդիրը որ հայ ազգին մահու եւ կենսութիւնը խնդիրն է , եւ շատ բնական էր որ այդ խնդրոյն քննութիւնը ամենամեծ եւ ամենակարեւոր տեղ մը բռնէր ուսումնասիրութեանցը մէջ «Անահիտ»ի պէս ամսաթերթի մը , որուն նպատակն է իր միութեան չափովը հայ ցեղին զորանմանն ու զարգացմանը նպաստել ։

Անդրտակից եւ տարտամ խաղիք քաղաքականութեան մը , անհաշու ու անտարմարան համայնազորութեանց զործունէութեան մը տեղ , զոր կը տեսնէի մեր ազգային գործերու ընթացքին մէջ կէս դարէ ի վեր տիրական եւ ցանկութիւն յայտնեցի որ սկսինք ունենալ

սառն խորհրդածութեան վրայ հիմնւած Գործունէութիւն մը , զոր վարէ Բանակաւորութիւնը՝ խանդը ու կորովը իրեն գործիք ընելով , որուն ամէն լայնքը զիտակից Զանգերով , ուռում-նաւաւներով ձեռնարկներով նշանակելին եւ ուր Յանդգունութիւնը , որ անհրաժեշտ է անշուշտ ու նուիրական , պատշաճութեամբ ըլլալ եւ նպաստաշարունակ :

Գիտէի որ այս նիւթին զպշլով , պիտի հանդիպէի : Դեղին կրթեցողութեամբ մը , որոնցմէ ոմանք՝ միաթիտ ու կոյր աւելնէն բոցոտած , ուրիշներ՝ պարզապէս շահասէր ու անձնական նկատումներէ : Բայց ատի պատճառ մը չէր կրնար ըլլալ որ ետ կենայի իմ տեսնելու եղանակս ամենայն անկողնութեամբ ու համարձակութեամբ արտայայտել : Մեր ազգին արդի կացութեանը մէջ , չէզոքութիւնը վատութիւններուն մեծագոյնը պիտի ըլլար : պատմական այնպիսի վայրկեանի մը մէջ ենք ու ամէն Հայ , մտաւորականին ինչպէս գործիչը , արուեստագէտը ինչպէս պարզ բանալը , յեղափոխականը ինչպէս դիւանագէտը , իրենց մտահոգութեամբ , եւ պարտին գործել՝ իրենց օգտակար հաւատքով եղանակով , — գործել՝ Եւրոպայի ու Ամերիկայի մէջ հայկական փոփոխականներն մղու թալով , գործել՝ մեր ցեղին նիւթական ու բարոյական ինքնապաշտպանութեան անհրաժեշտ ու ստեղծական գործը դրական ու հեռատես եղանակով մը կազմակերպելով , գործել՝ մեր ժողովրդին արդի թշուառութեանցը նիւթական օգնութիւն հասցնելու ջանքերը ըլլալով , գործել՝ սխալ ուղղութիւնները նստնալիչ ընելով եւ կասեցնելու (որովհետեւ սխալ գործունէութիւն մը զազրեցնելն այլ՝ գործել է) , գործել՝ սխալին տեղ ուղիղը փոխելով , ձեւակերպելով եւ իրականացնելով , գործել՝ այս կամ այն կերպով , բայց գործել :

«Անահիտ»ը գործել :

Ես յայտնեցի ինչ որ սխալ կը նկատէի մեր երէկուան գործունէութեան մէջ եւ նոր ուղղութեան մը , նոր գործունէութեան մը պէտքը զգացուցի : Այն կարգ մը մեծածխոյ դժգոհութիւնները զոր իմ քննադատութիւնս յարոյց , ինքնին ապացոյց են թէ յայտնած դաշտափարներս ճշմարտութիւններ կը պարունակէին եւ թէ առանց ազգացութեան չէին անցած :

Այդ քննադատական գործը ես կատարած էի առանց ու եւ յաւանութեան , յանձն առնելով հրատարակել նոյն սխալ «Անահիտ»ին մէջ ամէն շարժ յողաւած ուր վաւեստով ցուցնէին իմ տեսութիւններու իսկ կողմերը : Իմ միակ փափաքս էր որ ազգը , իր գահակէժ թիւթացքին մէջ դէպի վտանգալից Անձնաթիւթ , վայրկեան մը կարենար կանգ առնել , որոշ տեսնել իր նըպատակակէտը , քննել իր միջնեւ հիմա բռնած ուղղութիւնը , չափել իր ուժերը , եւ ճշգիւ գիտակցաբար ինչ որ պէտք է ընէ հասնելու համար կեանքին , խուսափելու համար Կորուստին : — Նախատինքներու եւ իմաստակութեանց խելկատակ բուրգ մը , — անաւաւել ինչ որ կարգ մը թերթներ բարձրացուցին իմ գաղափարներուս դէմ , եւ կարծեցին տաով պատասխանած ըլլալ (!) , նախատինքները զիս անտարբեր կը թողուն : Նոյն իսկ կան նախատինքներ որոնք պատուաբեր են («Շարժում»ի ու «Միութիւն»ի պէս թերթերու կողմէ նախատուելը փառաբանական բան մըն է) : Այդ ամբողջը բնական արտայայտութիւնն էր Ապուշութեան որ կ'առէ Մտածում , մերթ՝ մերթ՝ ոճարագործականութեան որ ինքզինքը իր խառնելի մէջ վտանգաւած կը զգայ եւ անարդ Անձնաթիւթեան որ իր ինքնարբեցութեանը մէջ ինքզինքը խանգարուած կը գտնէ : Ամենաջերմ կողմակից՝ Գործունէութեան , ես ուրիշ բան չէի ըրած բայց եթէ քննել սա կէտէ : «Ճիշդ է այն յատկապէս որով մեր ազգը կը գործէ կէս դարէ ի վեր» : Կարծած էի տեսնել որ յատկապէս անհիշք էր եւ անորոշ : եւ անոր գործադրութեանը մէջ գտած էի հուշակապ խանդ եւ անձնութիւններ , միաթիտ ու չփոթ ուղեղներէ առաջնորդուած , երեւին ալ պարզապէս թնթեւաւոր ու շահասէր նկատումներու գործիք դարձած , եւ որ կը յանգէր բաղձացուած նպատակին ճիշդ հակառակ արդիւնքին , կործանման : Այս տեսութիւնս հաստատեցի զէպերով , անուանելով , խորհրդածութիւններով , Նրեակայեցին թէ տեսութիւնս քանքած եղան ինծի վերագրելով իմ մտածմանս ու ձգտումներուս ճիշդ հակառակ , զիս ներկայացնելով իբրեւ պահպանողական , իբրեւ թրջասէր , իբրեւ հակառակորդ հայկական գործունէութեան , — շողորդութիւններ՝ որով կը կարծէին , գորդի մը անձը մտնելով , անոր զաղափարներն արժէքը կտարէ : Ապուշները չէին նշմարեր գոնէ սա կէտը , թէ բոլոր քննադատութեանց

մէջ չէի դադարած իբրեւ հայ գործիչի մտատիպար ներկայացնել Վահան Մամիկոնեանը, շար-
պիկ-Քաջը, և Ուրիշներ իմ եղբակացուծեանս մէջ տարտամութիւն կարծեցին տեսնել, և զայդ
համարակեցան երկրիմութիւն համարել: Արդ, այսպիսի փափուկ և վտանգալից նիւթի մը
մէջ, քննադատին պարտքն է որոշակէս յայտնել ինչ որ պիտի չի ընել, իսկ միայն զգացնել
(շատ քաղաքիակ կերպով) ինչ որ ընել պիտի ե, որովհետեւ մանչեւ պէս չարաբար հայաժողով
ժողովուրդ մը պարտաւոր է ոչ միայն որոշ գիտնալ այլ և զազանի պահել ինչ որ մտադիր
է ընել ինքզինքը փրկելու հաւար, այսինքն իր բուն յատկագրին իր մանրամասնութեանցը մէջ:
Սակայն պէտք եղածին աւելի կրկնած ու չեշտած եմ թէ րան լն պիտի ե ընել, թէ պէտք է
անհրաժեշտ է գործել, եթէ ոչ հիմա անմիջապէս, գոնէ վաղը անպատճառ, և անոր համար ոչ
թէ հիմա անմիջապէս որպէսզի վաղը ընելիքնիս յաջողի: Եւ Վահան Մամիկոնեանը իբրեւ մտա-
տիպար ներկայացնելս շատ պայծառ կերպով կը ցուցնէր գործունէութեան այն ընդհանուր
ողին եւ ուղղութիւնը՝ զոր կը նախատրեմ: Արդ, այս բոլորին («Նարժում») կը պատասխանէ,
հրատարակելով երբեմն յօդուածներու իր Գաղապար կը պնդէ թէ պէտք է շարունակել միեւնոյն
ճրարքը, «միեւնոյն տեղումները, միեւնոյն ձեւովը», և թէ «Չարդուելով Չարդուելով հայ
ժողովուրդը պիտի ստովի ջարդել իր թշնամին(!)», իբրեւմն այլ յօդուածներ ուր զիս կը ներկայա-
ցնեն իբրեւ Սուլթանին(*) մէկ մտերիմը (ճիշդ այն պահուն ուր «Թայմ»-ին մէջ կը հրատա-
րակուէր պոլսական թղթակցութիւն մը որուն համեմատ Սուլթանը Պ. Գոնթթանին խնդրած է
որ Չերքէ, ի Բիզան և զիս Թրանսիսի արտաքսն), «վերջապէս, գոնեւեցաւ չայ մը, Նիւ-Եորքի
«Հայրենիք»-ին ԼիՕն, որ իր քստմեկի տրիտութիւնը հասցնելով տեսլական ծայրայեղութեան,
չամչցաւ սապէս խառք մը ստորագրել՝ «Մենք չենք ընդունիր Օրմանեանի եւ Վահան Մամիկոնեանի
հայտարար քաղաքականութիւնը, զոր կը բարոյէ «Անահիտ», եւ...»: Վահան Մամիկոնեանը Օր-
մանեանի հետ նոյնացնել, և «Անահիտ»-ին վերագրել Օրմանեանական հայտարար (!) քաղաքակա-
նութիւն մը, և nec plus ultra է տրիտութեան և պոչուպէս եւ ինչպէս կ'ուզէր որ
«Անահիտ» կարեւորութիւն տայ նախատինքներուն այսպիսի արարածներու, որոնք հայրենա-
սիրութիւնը իրենց միանշնորհ կը համարին և Հայոց Պատմութիւն մը դեռ չեն կարգացած,
որոնք կ'ուզեն ազգային գործունէութեան ատաղձիկը հանդիսանալ և պարզ քրէտներ են:
Միակ կարեւորութիւնը զոր կարելի է և պէտք է տալ ատոնց, սա տեսակէտովը է թէ
զարեւորելի վտանգ մը կրնայ զայ ազգին եթէ ազգային գործունէութեան մէջ ունէ
վարիչ զոր ունենան Հայոց պատմութեան իսկ անդիտակ և ուղեղով հիւանդ պարոններ: Եւ
երէկուան մեր գործունէութեան վարիչներուն շարքին մէջ բաւական ստուար թուով «ԼէՕ»-ներ
ու «Գաղապար»-ներ գտնուեցան: . . . Եւ կը կարծեմ թէ «Անահիտ»ը ամենամեծ ծառայութիւն
մը կը մատուցանէ ազգային իրավանք գործունէութեան շահերուն, յայտարարելով թէ գործել կա-
րենալու առաջին պայմանը այն է որ նախ յաջողինք ապուշներն ու տղէտները անհարգաբնիկ:
Եւ արդէն, հակառակ այդ ամբողջ ըթմանի և վատառողջ խժողութիւն զոր այս կարգի
ուղեղներ յարուցին «Անահիտ»-ին դէմ, ես որոշ ու հաստատ ապացոյցը ունեցայ թէ ճշմարիտ
հայրենասէրները, բուն անձնուէրները, իրական գործիչները, ինքն իսկ հայ ժողովուրդը,
բնութեամբ են ինչ որ «Անահիտ»ը կը քարոզէր, կը քաջանէր, կը զգացնէր: Այն Հայրենի որ
իտեմ կեանքի վստակի դրիւ վերջին դէպքերուն մէջ, ահա Հայրենի որ սքանչելի զինուորներ
եղան՝ յոռի գորապետներու ձեռքը մուցած, ոչ մէկը խեղաթիւրեց, ոչ մէկը դատապարտեց
«Անահիտ»ի տեսութիւնը՝ իր ոգին մէջ, և տեսայ անհնգեջ շատեր որ յայտնած զազափա-
րներու՝ սկզբունքով համախոհ էին: Միակ գիտողութիւնը առ կը ներկայացնէին, այն էր որ
քննադատութեան մէջ յոռի վարիչներուն դէմ զայրոյթը կը ինչ չեղտուած էր քան հիացումը
ժողովուրդէն բղիած անձնուրաց շարժումին և թէ ընդհանրապէս գործողներու սխալներուն
վրայ աւելի ծանրացած էր քան չէզոքներուն վատութեանը և թրքաւէրներուն ցածութեանը
վրայ: — Այս գիտողութեան ճշդութիւնը յօտարակամ կ'ընդունինք, բայց քի փոխաբան զիտել

(*)Անցողիկ, և պարզ հետաքրքրութեան համար կը հրաբիրեմ՝ Նարժումը Լըպրին տնօրէնը որ իր բարեկեան
թղթակցից «Վահան»-ին պահանջէր հրապարակաւ բացատրութիւն տալ և իր ունեցած ապացոյցները մեղադրել զին
«Նարժում»-ի 167 թուով հրատարակուած իր յօդուածին այն տողերուն մասին որոնցով ինչի վերագրած էր՝ 19 Սուլթան-
նին կենացը բաժանի պարզած ըլլալը, 20 իբրեւ թմամեան դէպքանաւան առ ին առտուրէն մինչև իրիկունսլ քաղալ (!):

կուտամ որ սխալ գործունէնութեան մը վարչները աւելի անմիջական ու մեծ վստայութիւն են, եւ բնական էր որ՝ տեսնելով մասնաւոր թէ ճիշդ նոյն տեսակ մարդիկ միեւնոյն բանը շարունակելու մտադիր էին՝ քննադատ մը ամենէն առաջ եւ ամենէն աւելի ա՛յդ վստայութիւնը մասնաւոր ընէր ։

Միակ երկու հրապարակային լուրջ ընդդիմախօսութիւնները որոնք երեւցան «Անահիտ»ի քննադատութեան իբրեւ պատասխան , Պ . Չերազի ուսումնասիրութիւնն էր եւ այն յօդուածներու շարքը որով «Իրօշակ»ը կը հչախ հաստատել թէ հայկական կոտորածները «Իրերու բնական հետեան» մը՝ եղած են Այդ երկու պատասխանները չեն համաձայնի իմ տեսութիւններուն եւ չեն ջնջեր իմ համոզումներս . բայց զանո՛ք չիմ չիտիծեր ուրիշներու վարանց ու տխմար պոռոտութիւններուն հետ , «լուրջ» կը նկատեմ զանոնք , որովհետեւ «ուսումնասիրութեան» մը արդիւնք են , «բնաստասիրութիւն» մը կը ներկայացնեն ։

Պ . Չերազի ուսումնասիրութեանը մասին պիտի գրեմ ի մօտոյ ինչ որ կը մտածեմ : Այդ ուսումնասիրութեան մէջ ամենէն աւելի աչքի զարնող կէտը , զոր կը շատանայ մայմէն լոկ մասնաւոր ընելով , այն շուտաւիտող գերբիշակ լաւաստութիւնն է , որով Պ . Չերազ ինքն կը յամարէ հաւատալ թէ Պերլինի վնասողութիւնն ատեն Ներսէս պատրիարքին զրկած հայկական պատուիրակութիւնը անսխալ թաղաքականութիւն մը ունեցաւ եւ բոլոր ամէն ինչ որ կարելի էր՝ ամենէն լաւ եղանակով . Պ . Չերազ կը պնդէ թէ Սան-Սթեփանոյի Դաշնագրին 16րդ յօդուածը , որ Տաճկաստանը բաժնելու եւ այդ նպատակով անոր գերի ազդութիւնները թրջակա լուծէն ազատելու մէջ շահ ունեցող պետութեան մը միջնորդութեանը զրկան իրականը կը պարունակէր , նուազ իրական կարեւորութիւն ունիք Պերլինի զաշնագրին 61րդ յօդուածը որ Հայոց ինքողով զրականապէս զբաղելու համար անհրաժեշտ կը կացուցանէ վեց Պետութեանց հաւամաձայնութիւնը , այսինքն գրեթէ-անկարելիութիւն մը : Այդտեղ ծանրանաւ առ այժմ դիտել տալու այն ամբողջ վտանգաւոր ազդեցութիւնը զոր այսպիսի ինքնազոհութեան , ինքնախաբէութեան եւ անհիմ լաւաստութեան մօտաւոր վիճակ մը (ինչպէս եղած է միշտ եւ է դեռ Պ . Չերազին) կ'ընայ ունենալ ազգի մը հանրային գոծութեանութեանը մէջ , եւ պիտի շատանամ թաղաքականութեան հետեւումը այն հոյակապ յօդուածին զոր Բարիկ «Օտոս» թերթը հրատարակեց վերջերս (թիւ 721) , եւ ուր հոնք , զոր պատեւ չունէին ճանչնալու այդ յօդուածին հարատւարեւութիւնն առաջ , բացարձակապէս համակարծիք կը հանդիսանար այն գաղափարին զոր յայտնած էի «Անահիտ»ի 3րդ թիւոյն խմբագրականով . «1878 մարտ 3ին , Սան-Սթեփանոյի զաշնագրին մէջ , Ռուսիա 16րդ յօդուած մը մտողացած էր որ Թուրքիոյ վրայ պարտք կը դնէր Փոքր-Ասիոյ մէջ հարկաւոր եղած բարենորոգումները վաղընդգոյնի իրազեկելու , եւ որ Հայոց ապահովութիւնը կ'երաշխաւորէր Քուրդներուն եւ Տէրքէզներուն դէմ : Այնքանաչոր Բ . Չարը այսպէսով կը փոխարինէր այն ծառայութիւնները զոր ընդունած էր իր հայ զօրավարներէն ուսո-թուրք պատերազմին ժամանակ . մարդկային զգացման մը կը նազանդէր ու թաղաքագիտական մտածման մը : Հայաստանը պիտի գտնուէր Ռուսիոյ թերեւս չհաղթտական ռաջայ ապահովապէս ազդեցիկ պաշտպանութեանը տակ : Պետութիւնները միջնախօսին , Սան-Սթեփանոյի զաշնագրերը պատեցին , անոր տեղը դրին Պերլինի ընդհանուր Դաշնագիրը : Այս անգամ , տարւած 61րդ յօդուած մը Հայաստանի մէջ բարենորոգումներ պահանջեց , առանց պայմանաժամ կամ երաշխաւորութիւն որոշելու : Ինչ պիտի եղողականէր Ներքոյ Դէպքի հրէքը . թէ լիազօր ազատութիւն ունէր , ու եւրոպայի լիակատար հաւանութիւնը՝ իր զօրը լինցնելու համար » :

«Իրօշակ»ը իր «Ամբոխային տրամաբանութիւնը» տիտղոսաւ յօդուածներու շարքով , կը ջանայ հերքել գաղափար մը զոր ի մէջ այլոց եւ ինծի կը վերագրէ եւ զոր երբեք չեմ արտայայտած , «Իրօշակ»ը կը կարծէ թէ «Անահիտ»ը յայտարարած ըլլայ որ հայկական Զարդերուն «խակական պատճառ» հայ յեղափոխական շարժումները եղան , եւ կը հերքէ զայդ՝ օտար հայասերներու հատուածներ ալ վկայութեան բերելով : Ես երբեք չեմ բռն որ հայ յեղափոխական շարժումները եղան հայկական Զարդերուն «հիմնական պատճառ» , թուրք կառավարութիւնը կ'ընքի ռուս-թուրք պատերազմին ի վեր ծրագրած է հայ ժողովուրդը տկարացնելու եւ անոր «ազգութեան տարբերը» ջնջելու ծրագիրը . բայց թուրք կառավարութիւնը երբեք պիտի չհամարձակէր մեծաքանակ կոտորածներուն հրամար տալու , եթէ

Սասունի, Պրոսյոյ եւ վանի «կազմակերպում» ցոյցերը տեղի ունեցած չլլային, այնպէս որ այդ ցոյցերը առիթ տուին, «պատրուակ եղան» ջարդերուն իրագործմանը. մաթեմատիկորէն կարելի է ապացուցանել որ՝ օրինակի համար՝ առանց Պանրային ցոյցին՝ Պրոսյոյ ջարդը տեղի պիտի չունենար. այնպէս որ հայկական աղետներուն մէջ Սուլթանին ու Եւրոպային խոշոր պատահականութեանց հետ՝ դառն բայց անխուսափելի պարտք մըն է խոստովանել որ՝ ենք Հայերս ալ մեր պատահականութեան թափերը ունինք, զոր կարգ մը օտարներ կրնան վեհանձնօրէն հաշուել չդնել (*), բայց զոր մենք քաջաբար պարտինք ընդունել, ինչո՞րք կը մնայ գիտնալու թէ Հայոց համար անհալի՞ն էր այդ ցոյցերը, այդ շարժումները զպսել, յապաղեցնել, զատնէք աւելի պատեն վայրկեանի վերապահել, եւ անոնց համար աւելի զործնական ծրագիր մը ունենալ. «Դրօշակ»ը կը կարծէ թէ անհալիներն էր, թէ հայ ժողովուրդը այն աստիճան «զանալիք ոսկերի»ն էր եկած որ ալ վայրկեան մը չէր կրնար սպասել, եւ թէ բոլոր այդ շարժումները ընկալան, normal հետեւանքը եղան հայ ժողովուրդին նւթական ու հոգեկան կացութեանը, եւ կը կարծեմ թէ, որչափ ալ իրօք անհանդուրժելի եւ դարչելի ըլլար Հայոց կացութիւնը, հայ ժողովուրդը կրնար գեա սպասել, պատրաստուիլ, զօրանալ, կազմակերպուիլ, եւ քաղաքական յարմար վայրկեանի մը՝ մէջտեղ հետուել իր ազատագրութեամբ ձեռք ձգելու համար, վերջին ցոյցերը anormal գէպերը եղան (այս կէտը ստուգած ում բնիկ Հայաստանցիներէ), արդեանքանօրէն կազմակերպուած՝ երիտասարդ, խանդավառ, զաղափարաւոյ եւ անփորձ վարիչներու ձեռքով, եւ սա քաղաքական սխալին վրայ կրթնած՝ թէ ո՞վը բաւ է ու եւ հայկական շարժում մը ըլլայ, Հայու արիւն թափի, եւ Անգլիան պիտի իշամտէ ու Հայութիւնը պիտի ազատագրուի. »նրեք չեմ մտածած, երբեք չեմ բաժն ու ստուի ժողովուրդ մը պէտք է ընդունի իր վիճակը, պէտք է յաւիտեան հալկել, իր տկարութեանը զաղափարէն ջրաւջարտած՝ ստուգել ժողովուրդ մը որ կ'ընդունի, որ կը համբերէ, որ ազատման խտլալ մը մը չունի, որ չի պատրաստուիլ դիմագրութեան, որ յանձն չ'առնէր զոսարեւրութիւնը, մնաւ ժողովուրդ մըն է. բայց ատկից չի հետեւիր որ պէտք է խակ ու անհաշիւ յանդգնութիւններով հապճեպել ու վտանգել ապագային կարելիութիւնները, Հայ ժողովուրդը դեռ ոչ նիւթաւ պէս, ոչ հոգեպէս պատրաստ չէր այդ խոշոր ճիւղը փորձելու (եւ ատոր ապացոյցը ունեցանք այն երեսնային մէջ որով, քանի որ տասնեակ տարեւանքներ երիտասարդներէ զատ, ամբողջ հայ ժողովուրդը, ա լին տեղ, բաց ի Զէլթունէն, առանց ու եւ դիմագրութեան ցարդուեցաւ), նմանապէս՝ քաղաքական ընդհանուր կացութիւնը դեռ հետեւ էր հայկական խնդրոյն համար հատուցած ըլլալէ. Եւրոպայի կառավարութեանց մօտ հայկական դատը աննշան մանրամասնութիւն մըն էր, իսկ Եւրոպական ժողովուրդներուն համար՝ Հայը անծանօթ տարր մը. ու միակ երկրին, Անգլիան, ուր «մասնաւոր» շըլմանակի մը մէջ» կը զբաղէին Հայերով, չէ թէ

(*) Եւ հոս դիտել պիտի տամ որ Դրօշակի յօդուածագիրը Գերմանացիներուն կարծիքը զանց առած է յիշելու յ իստեղ իրքաւոր Գերմանացիներուն վրայ չէ, որոնք Հայը ստակ մը չընէր, կը նկատուէր կ'ատեն. և ոչ իսկ կ'ախարհէմ իրենցիկ ընդելմարականի պէս մեն անաշուա մտքի մը, որ հայ յեղափոխականները «Խուսիս գործերը» կը հռչակէ. իստեղ գերման Գաղութներուն վրայ է, այն խումբ մը ազնիւ անհնաւորութեանց որ Գերմանիոյ մէջ հայապաշտպան հայապաշտ պայքար մը կը մղէ, որոնք երկու Դաւաթմարթիկ կը հրատարակեն միմիայն Հայոց խնդրոյն նուիրում, որոնք երկու միմիայն մարք զրկեցին Հայաստանի կարօտելներուն և 8—10 որբունց բացին՝ որոնք մէջ կ'ուզէին հայ որբերը «Իթիլ իրեն Հայ», անաշուալ ինչ կը գրէր այդ հայասերներն այն ընդարձակ յօդուածի մը մէջ որ երեւած է «Tägliche Rundschau» թերթին 1898 թիվներին 289, 291, 299 թիվերուն մէջ՝ ... Ասոնց հայկական գաղտնի միութիւններուն» նպատակն էր հայ ժողովուրդը պարտաւորել և յաւաք ընելը Եւրոպական միջմատութիւն Եւրոպայի, յօդուածին համեմատ՝ երիտասարդ մոյետանդները, որոնցնէ գրեթէ տարանջեմօրէն կազմուած էին այն շրջակայի միութիւնները, կ'աշխատէին ժողովուրդը սլուաւորել» իր իրաւունքներուն մասին ... իրենց ծրագրին գլխաւոր կէտն էր Եւրոպայի ուշադրութիւնը գրաւել, այդ նպատակով անոնք զանազան մասեր խառնաշփոթութիւններ կը յարուցանէին և թուրքերու վարչարարութեանց տեղի կուտային, որովմեաւ համոզուած էին որ, գտնէ Անգլիայէն գուր, Եւրոպական մամուլին վրայ անախրելի էր ուրիշ կերպով անմիջական ազդեցութիւն գործելը իրիտասարդ Հայութեան այս քաղաքականութիւնը (Thorheit), ու եւ մասնաւոր մարք կրնար դիւրութեամբ ըսել թէ իրեքու կացութիւնը անխախտ կը դարձնէր այդ ճամբով նպատակի մը հասնելը, և թէ ընդհակառակը հակառու էր սպասել Հայաստանի համար աւելի բարեպաշտ քաղաքական ընդհանուր կացութեան մը։ Այս կացութեան մը, որքան ալ դիւրին ըլլար, պակասակալ կըրէր հայ երիտասարդութեան մէջ, ինչպէս պակասեալ նպատակաւորմարութիւնը և հանդարտ գաղափարութիւնը գերման երիտասարդութեան մէջ, որ Բարեպէս յետոյ 81ին Գարիս պատի որոշու մեքը յաւաք ընթաւ)։

«հայաստէր» էր, այլ «Թուրքասէր եւ հակառուս» (ինչ որ միևեռոյն բանը ըսել չէ), երբեք չէր խոստացած Հայ ժողովրդին մասնաւոր պաշտպանութիւն (բայց իմէկ լատինականացիներու պաշտպանական ճառերէն եւ մասնաւոր մամուլոյ մը կարգ մը յօդուածներէն) եւ աւելի Թուրքիան պաշպանել ու շահագործել կ'ուզէր Ուսման դէմ քան շահ ունէր Հայը Թուրքին դէմ պաշտպանելու։ Քանի մը հայ անհատներ են, — ուսանողներ, հրապարակագիրներ, եւս — որոնք, այս այնքան անբաւական ու խախտու ծով ափերէն վրայ հիմնուելով, գրեկցին հայ ժողովուրդը քաղաքական նպատակ ունեցող շարժում մը սկսեալու, արդ, ինչպէս որ կ'ըցան այդ շարժումը գրեկ եւ կաղ-նարկելով, այնչափ ալ կրնային (ես հա որում եմ) ժողովրդին դժգոհութիւնը, յուսահատութիւնը անմէկ, անոր ուժը խափշտել, եւ գովծունելութիւն համար զայն սպասեցնել պատահ ժամուն։ Կրնային՝ եթէ լլջուէն ուսումնասիրած ըլլային կապութիւնը եւ կ'ուզեմ որ լաւ դիտեն թէ «քաղաքական նպատակ ունեցող շարժում», կ'անուանեմ այդ շարժումները, արդ, խաղաղութիւն «Հնչակ»ը «քաղաքական»էն աւելի «ընկերական» խնդիր մը կը տեսնէր հայկական հարցին մէջ, եւ ասի այնքան սխալ որքան վնասակար չիփոխուէր մըն էր. հայ քրտ-կառնութիւն Թուրքիոյ ամէն կողմը հայ կամ թուրք վախառուէն կեդեքուէն ու շարաշար շահագործուելը «մարդկային հայց մըն է»։ հայ ժողովրդին ուղարկութեանը արժանի, եւ որ կրնայ ու պարտի իր բարեփոխման համար մաս՝ աւոր ճիգերու գովծունելութիւն մը յարուցաւ նեւ բայց այդ չէ «հայկական խնդիր» լսուածը, անգործ կ'ըրեմ ազգը իր սրտին խոլէն. «հայկա-կան խնդիրը» հայ ժողովրդին համար լազճանքն է ունենալ աշխարհիս մէջ անկիւն մը ուր հայ ցեղը իրբեւ եզատ եւ ինչո՞ւրոյն ցեղ կարենա ապրել ու զարգանալ։ «հայկական խնդիրը» հայ ժողովրդին համար իսկականապէս «ազգայնական» խնդիր մըն է եւս ինչ իսկ ըստ Դարձ Թուրքիոյ, ազգայնական փուլը կը կանխէ ընկել վարակալ, Հայը որ կը կեդեքուէր թէ՛ իրբեւ մարդ հայ կամ թուրք վախառուներէն, եւ ի՛նչ ասնաւ. իսկեւ իրբեւ Հայ Թուրքէն ու Վուրդէն, պար-տէր, իսկ իր ճիլը կեդրոնացնել իր ազգութիւնը՝ փրկելու, եւ յետո՛յ ազատ ազգ մը ձեւանալէն հետք՝ կրնար ըսկերական պաշտպան անցնել։ «Հնչակ»ի վարէչ խումբին «ընկերակարական» գաղափարներով առգործած մտքերը չիփոխէ եւ կը գործել, եւ ասոր համար է որ չիցիտան սպասել, ու չիցիտան կեդրոնացնել ու ունենալ հայկական շարժումը։ Ազգ մը, որ իրեն նպատակակալ ունի «ազատութիւն»ը ձեռք ձգել, այդ գործը ինչ նպատակին սիրտն, համար յանձն կ'առնէ, հակառակ ամենին զարեւել տառապանքներուն, սպասել, — որովհետեւ յախուսն շարժում մը կրնայ երբ մը վերջնապէս ջաջել ածն, յոյս։ Սպասել զիտնայը ուժովը ժողովը եւ խոսացնելը, ճիշդ յարմար վարկեանին վերապահելը, «քաղաքական» այսպիսի ծրարք մը համար ոչ միայն վատութիւն չէ, այլ «հայրենասիրական յատկութիւն» մըն է, կը նշանակէ ուժ, գիտակցութիւն, որոշ կամք ունենալ «Հնչակ»ի խաղաղները ըսին Թուրքիոյ ամէն կողմը կ'անուղ ամբողջ հայ ժողովրդին՝ «Ոսպի Ելէք ձեր բանասիրներուն, ձեր վաշ-խառուներուն գէտն, ինչպէս որ Ֆրանսայի մէջ Ժոզէս մը ունի կողմ կողմ Ֆրանսայի բոլոր գործաւորներուն։ Յոյններ, որոնց կապութիւնը կը նմանէր մերինին, աւելի քաղաքապետ եղան, «հայրենասիրական» որոշ գործունելութիւն մը ունեցան. փոխանակ մտքերնէն անցը-նելու ոտքի հանել Պոլսոյ, իրենցիկ, Փարիսիոյ բոլոր Յոյնները որոնք նոյնչափ կը տառապէին որչափ Յունաստանիները, իրենց ամբողջ ճիւղ կնքորոշագործելն Յունաստանի մէջ ուր արտաքին ու ներքին կարելի էթիւնները, հաւանականութիւնները, եւ իրենց սեպական ուժերը ամենէն աւելի չեղուած էին եւ չեմ դիտել թէ ինչո՞ւ «Դրոշակ»ը «հայկադեպոփոխական», «հայկա-հայրենասիրական» անուանելու պիտի հաւարձակի այսպիսի քննադատութիւն մը։ Միցեքեւ-վին որ նոյն իսկ իր բանասիրութիւններով անդիտ սկզբար գրողը պատճառներէն մէկը եղած էր 1830-ի Հինական ապստամբութեան, ցաւ զայն զոր Հատի մէջ գտնուած միջոցին իւ-րա-յաւ այդ ապստամբութեան պո յիլին։ «Միցեքեւվին», կը գրէ Լատիսկան Զամոյսի կմար իր «Յիքեպակ»ներուն մէջ, կը պարտաէր անխորհրդածեալ խեղախանքները Վարսովիոյ ընդդե-մադիր կուսակցութեան, որ յայտնապէս այն ատենուան Ֆրանսային շաղակիւտ խորհրդարա-նականութեան մէջ օրինակ կը փնտռէր, կը ցաւէր տեսնելով անհաւասար, անհարին պայքար մը՝ ճակատագրականապէս ազէաբի յանգելու սահմանում։ Իր քաղաքադիտական փորձառու-թիւնը կը ըզիէր խորունկ, իրական եւ իրական հայրենասիրութեան մը որ զինքը իրեն

եւ ուրիշներու նկատմամբ անկողմնակալ կը կաջուցանէր եւ գրեթէ երկրորդ տեսողութեան ձիրքովն օժտուած : »

Միջգրեիվիչի որդին , Լատիսլաւ Միջգրեիվիչ , որ իր հօրը կենսագրութիւնը հրատարակած է, այդ հատորին մէջ Զամոյսեիի այս հատուածը կը յիշէ , անոր միտքը ընկանաբար կը մեղմամացնէ թիւ մը (որովհետեւ Լատիսլաւ կը նախադիմէ աւելի խանդավառ ներկայացնել իր հայրը քան ստանախոս) , բայց կը հաստատէ այդ գաղափարը թէ Միջգրեիվիչ կը քննադատէր լեհական ապստամբութեան խաղաղութիւնը « Ռուսական բանակներուն ուժի վիթխարի գրակշռութեանը համար չէր որ յաղթանակը անհնարին կը նկատէր , կը գրէ , Միսլայն կը մտածէր թէ Լեհներուն բարոյական սլատրաստութիւնը անբաւական էր իր կանխատեսութիւնը իրեն կը ցուցնէր թէ Լեհաստանը իր հոգին չէր բարձրացուցած այն ճիարագնին որ հարկաւոր է հակայ ճիգերու երկայն շարքին համար դրո կը պահանջէր ազատման գործը (*) » : Արդ , կրնանք խորհիլ որ եթէ Լեհներու պէս քաղ մը մեծ ազգ մը , եւրոպայի մէջ կարեւոր , հիացուններ եւ համակրութիւններ վայելող ազգ մը , իր ամենէն կրակոտ բանաստեղծին կողմէ կը համարուէր իբրեւ զեռ խակ՝ իր մեծ ճիգը յաջողութեամբ փորձելէ համար , կրնանք դատել թէ ի՞նչ պէտք է մտածել այն ճիւղաքաղցին վրայ որուն հասած էր մեր հայ ժողովուրդը՝ այն օրերուն երբ Սասունի ու Պոլսոյ ցոյցերով մեր գործիչները զանի յանկարծ ասպարէզ նետեցին ու ընդհատորին կատաղութեանը հետ զէմ զէմի միւս-մինչակ ձգեցին : Լեհական ջախջախումէն յետոյ Միջգրեիվիչ չբարոզեց թէ պէտք է շարունակել միեւնոյն բանը միեւնոյն ձեւով . միայն իր հայրը յայտնեց թէ հակառակ ամէն աղէտքի , Լեհութիւնը պիտի ապրի , ուրիշ ճամբաներ ցոյց տուաւ հասնելու համար համար նոյն նպատակին , Միջգրեիվիչ զիւսանցէտ միտք մըն էր որքան խանդավառ . իր Գուրաւ Վալենրոտը , իր ստեղծած մեծ լեհ գիւցաղնը , « միեւնոյն ատեն ազուէս է եւ առիւծ » : Իր ցաւը այն եղաւ որ լեհ երիտասարդութիւնը Վալենրոտին տիպարը չի բականացուց , Ինքը շարունակեց յաշտարարել որ տկարներուն համար անհրաժեշտ է ճարպկութիւնը կցել քաջութեան , եւ այդ ուղեգիծը նշանակեց իր ազգին :

Վահան Մամիկոնեանը հայ Գուրաւ Վալենրոտն է եղած . եւ ես կը բաղձամ որ հայ ժողովուրդը այդ զէմքը իրեն առաջնորդ անէ : Այդպէսով միայն ան պիտի կրնայ լուծել իր վիճիվ , միակ նպատակակէտ ալ եւս՝ ամէն հայ արտի համար որ փառած չէ . այդպէսով միայն պիտի կրնայ հասնիլ իր նպատակակէտին , ազգային ազատագրութեան : Եւ եթէ « Բուշակ » զործունէութեան զէմ զործածած եւ կիծու բառն է , պատճառը այն է որ Դրօշակեանները , առանց խրատուելու Հնչակեաններու փորձերուն արդիւնքին , միեւնոյն քանի կրկնեցին , զարհուրելի պապացոյցով մը տեսնելէ յետոյ թէ Հայերը ինքնին չեն կրնար Թուրքին զէմ զիրենք պաշտպանել եւ թէ հակառակ հաղարաւոր Հայերու կոտորուելուն՝ Եւրոպան անշարժ մնաց եւ չեմտերով բաւականացաւ , Անհրաքելի է որ Սասունի զէպէն եւ անոր արդիւնքով Անգլիոյ եւ ամբողջ Եւրոպայի մէջ ծագած հայախրակեան շարժումն յետոյ , Պապ-Ալիի ցոյցը հասկանալի , թերեւս նոյն իսկ անխուսափելի էր . բայց Պանքային ցոյցը , (որուն գեղեցկութիւնը իբրեւ յանդուգն geste մը՝ աւելի լաւ կ'ըմբռնեմ քան ո եւ է մէկր) , քաղաքական սխալ մըն էր , եւ անազուտ զոհողութիւն մը , որովհետեւ Ժրնեվ կամ Թիֆլիս զանուղ պետերը որոնք որոշեցին այդպիսի ցոյցի մը գաղափարը եւ Բաբելէնի պէս հերոսներ գտան զայն կաղամխակալու համար , զիսեին որ այդ ցոյցը հաղարաւոր Հայերու մահուան պատճառ պիտի ըլլար եւ ատոր փոխարէն եւրոպայեան միջամտութեան ո եւ է խոստում կամ ապահովութիւն (չունէին) : Պանքային ցոյցը , եւ անկից ի վեր ինչ որ Դրօշակեանք փորձեցին Վանի եւ ընդհանրապէս Մեծ Հայաստանի մէջ , ուրիշ բանի չեն ծառայեր բայց եթէ Պոլսոյ սուլթանը պատրաստել եւ Մեծ Հայաստանի Ռուսիոյ կողմէն գրաւումը դիւրացնել . եւ այդ չէ հայ ժողովուրդին խեղալ . այդ չէ անշուշտ (յօտարակամ կ'ուզեմ հաւատալ) Դրօշակեանց աղկապառակը . եւ ճիշդ ատոր համար որ կը մտածեմ թէ այսպիսի զոհուցանքով աղաղակ եւ արժանալի հայ անհատը ոչ թէ հակազգայնական , հակաքաղաքական , հակաքաղաքական գործ մը կատարած կ'ըլլայ , այլ գերազանցապէս ազգասիրական արարք մը : Եւ եթէ Դրօշակեանները չըմբռնեն ասիակ , ազգը պիտի ըմբռնէ , եւ կարծեմ թէ արդէն սկսած է ըմբռնել :

(*) Լատիսլաւ Միջգրեիվիչ , ՎԱՏՄ Միջգրեիվիչ , Կեանք և գործ , էջ 162 :

Ահաւաստիկ ինչ որ երբեք պիտի չդադրիմ ըսելէ, որովհետեւ վտանգը տեսնողին համար պարտք մըն է վտանգը ցուցնել։ Այնպահայեցաբար Շարժումները, իրենց բոլոր ոյժօգնեցողները, կրնան զին ներկայացնել այնպէս ինչպէս կ'ուզեն. վարժութիւն չունիմ զիս ուրիշին որակումէն ճանչնալ։ Ես զիս գիտեմ, եւ այդ կը բաւէ. ու գիտեմ որ «Ճարժում»-ի կարծածէն շատ աւելի թուով Հայեր կան, եւ ամենէն աղինները, որ հակացած են ինչ որ ըսել կ'ուզեմ։ Յայտարարել թէ՛ վարժապետեանին ու Բաժնիքի պէս ազգասէրներու, ժիրայրի, Բարեկէսի եւ Աւետիսեանի պէս քաջերու յիշատակը նախատած եմ, անարգ ու ծնծալիլ ստույթիւն մըն է՝ ասպուշներ չփոթեցնելու սամմանուած։ Ներսէսին ու Բաժնիքին գործը ծայրէ ի ծայր անթիքին չգտնելը չի նշանակեր այդ անձներուն կատարած կարեւոր դերը Ռաշախալ եւ մանաւանդ ընտ. չի նշանակեր անոնց հակառակորդ բանակին՝ թրքասէր գարշելի Ֆէշտիներու՝ քաղաքականութիւնը նախընտրել։ Նաբոլէոնին ամենէն խանդավառ հիացոցները անգամ այդ վիթխարի գործիչին անկէ բըռնեցը անխալ չեն գտներ։ Կոյր հիացումները ամուլ ու նոյն իսկ միտասկար են. մեր սիրած մարդուց գիտնալու ենք բուն արժանիքը զանազանել թերութիւններէն։ Բաժնիքի այս ժողովրդի բարոյական վերանորոգման ամենէն հզոր պարագետներն սէլընգաւ, «այց քաղաքական միտք չունէր», եւ չլիքացաւ (ինչ որ Մերենց եւ ուրիշ արեւմտեան Հայեր զգացին վայրկեան մը, ինչպէս եւ միծ Մեխիթըրը) նշանակել գործունէութեան այն որոշ շերտ-շանակը ուր Հայը ամենէն աւելի հաւանականութիւն ունէր իր քաղաքական նպատակին հասնելու։ Վարժապետեան իր խորհրդականներուն հետ ստեղծողն է «հայկական խնդրոյն» իբրեւ քաղաքական հարց, բայց Պերլինի վերածողովին ժամանակ ես կը կարծեմ թէ ան չլիքացաւ այդ մեծ առիթէն քաղել իր ազգին համար այն ամբողջ օգուտը որ կարելի էր։ Իսկ Ժիրայրները, Բարեկէսներն ու Աւետիսեանները պատիւն ու գեղեցկութիւն են մեր ցեղին, անոնք կը ներկայացնեն ամենէն բարձր եւ ամենէն մաքուր ձեւը զոր մարդկային Գործը կրնայ զգուշանալ. քանի որ Գաղափարի մը յայլունակին համար գիտցան Մասը արհաւիրելու Բայց ատի պատճառ մը չէ որ այդ զինուորներուն հիմնալի գեղեցկութիւնը զիս ստիպէ պիտիչներուն յատկապէս ճիշդ գտնելու։ Իմ ամբողջ պայքարս յատկապէս ղէմ է։ Պայքարս պիտի շարունակեմ անվկանդ։ Ազգ մը, անհատ մը այն տոտին միայն կը յաջողի, երբ գործնական յատկապէս մը ունի. և տառնք գործնական յատկապէս, անհատական կտմ հաւաքական ամենէն մեծ յանդիմութիւնները ուրիշ բան չեն ըլլալ բայց եթէ գեղեցիկ զոհողութիւններ որոնք իրենց նպատակին վրաս կը բերեն, այդ պարագային՝ մարդկարտաւոր է խոնարհիլ անձնազոհեալութիւն ճիշդ անհատական շեղումներէն առջեւ, եւ միեւնոյն ատեն զանոնք մղող յատկապէս ու զայն գծողները դատապարտել (անոնց համար որ իրենց գանկին մէջ «ուղեղ» ըսուած գործարանը ունին, այս մտածելու եղանակը, ոեւ է հակասութենէ դեմ, գիտականապէս ճիշդ է)։ Խնդիրը, միակ խնդիրը յատկապէս վրայ է, Հերիք է որքան բացազանչութիւններուն զոհ ըրինք մեր ժողովուրդը։ Յեղափոխութիւն մը՝ զգացման երեւոյթ մը չէ լոկ, հաշիւ մըն է միտադամայն, զորմ մըն է։ Ուսումնասիրեցէք Իտալիոյ վերականգնումին պատմութիւնը։ Ունենալով հանդերձ անհունապէս աւելի բարձր ուժեր, պատկապնութիւններ եւ յաջողման հաւանականութիւններ, Իտալացիք իրենց պայքարին մէջ զրին մարտկալիքներն մը պայման սքանչելի որքան իրենց ճաշողութիւնը. եւ տառնք Գաղութիւն հրապարկ կերպով վարպետորդի եւ ճկուն զիւանազիտութեանը, Իտալացի հերոսներուն ամբողջ ճիւղ կրնար ի դերեւ ելլել։ Արդ ինչ որ ես կը բաղձամ, կ'երազեմ ու կը քարոզեմ՝ առաջին վայրկեանէն ի վեր, ճիշդ այն է որ Գաղութիւն ուղղութեանը գոնէ ստուերը ունենանք մեր մէջ, մենք որ՝ հաւաքական գիտելութիւն խնդիր մը ունենալով՝ ուրիշ բոլոր ժողովուրդներուն աւելի պէտք ունինք ճարտարութիւնը ունենալու։ Անշուշտ ներսէս եւ իր գործիչները «գիւրաւադիտական» ուղղութեամբ գործին ուզած են եւ մեծ յիշատակէտի համար ալ չինաւ մեր մէջ, բայց անոնք զիւրաշաքիտական ամենէն մեծ միտքը գործած են կարծելով թէ միմիայն զիւրաշաքիտականութեամբ կա-

բերել է հայկական խնդրեր լուծել, եւ նոյն իսկ իրն՝ զհիւանագիտական գործունէութեանը մէջ ոչինչ ցոյց տուած են որ կարենայ Գալուստը յիշեցնել իւրիկ վերջին շարժումներուն մէջ մեր գործիչները ոչ միայն քաղաքական ձգտումը չեն ունեցած, այլ ստացած եւ արհաւիրած են զայն • խեղճ Հայաստանցիները, «Հնչակ»ը կարողալով, կ'երեւակայէին թէ յեղափոխական վարիչները անհնազանդորդ յարաբերութեանց մէջ էին կշռաթոյմներն, Սողապետիին կամ Կալէէօր իշխանին հետ, մինչդեռ նապարէկ եւ իր ընկերները Սթեփանաքոյնչականին պէս ինքնին շատ յարգելի բայց մեր գաղտնի համար շատ քիչ օգտակար եւ նոյն իսկ վնասակար անձնաւորութիւններու հետ միայն յարաբերութիւն ունէին։ Մեր գործիչները կը մտածէին (եւ իրենցմէ ոմանք կը մտածեն դեռ) թէ առանց ո եւ է դիւանագիտական նախապատրաստութեան, յանկարծական մէկ քանի ցոյց սարքելով, պիտի կրնան Ներսիսյան սօխով միջամտութեան, եւ թէ այդ միջամտութիւնը պիտի նպաստաւոր ըլլայ Հայերուն։ Այսքան երկարօրէն պիտի չծանրանայի այս կէտին վրայ, եթէ չտեսնէի որ մինչեւ այսօր միեւնոյն մտաւար վիճակը, միեւնոյն ձգտումը կը տիրէ մեր գործիչներուն եւ իրենց օրկաններուն մէջ (եւ արդէն սխալ մըն ալ որդ կը գործեն ոմանք, սա է որ կ'երեւակայեն թէ հիմա դեռ ատենը չէ քննադատելու, քանի որ գործողութեան մը կրակոտ շրջանին «մէջտեղ» ենք, անոնց համար • որ կը կարծեն թէ սխալ մը մէջ մտած, թաթխուած, ընկղմած է ազգը, հիմա ստուշ քան երեք ատենն է քննադատելու, որպէսզի այդ սխալ ճամբով ազգը չշարունակէ քայլել, եւ որպէսզի՝ դեռ ամէն բան չկորսուած՝ կարենայ ուղիղ ճամբան մտնել եւ անկից ընթանալ)։ Այնքան դեռ մինչեւ այսօր այդ եղանակը ձգտելու կը մնայ մեր գործիչներուն մէջ, որ «Իրօշակ»ը «Մարտի»-ով եւ ուրիշ թերթեր «վատութիւն» բառով թարգմանեցին իմ «խոհմտութիւն», շրջահայեցութիւն, ճարպիկութիւն» բառերս, եւ կը շարունակեն, ամենիցն արարած իր դասէն յետոյ զոր ազգը կրնց, միեւնոյն անհաշիւ եւ յախուռն յանդգնութեամբ գործելու ուղղութիւնը շատազուրկ, Հոռո՛ւ վտանգը։ Եւ այդ է մեր գործիչներուն ամենէն խոշոր սխալներէն մէկը։ Տկարին համար, որ իր իրաւունքին զօրութիւնն ունի եւ անձնագործութեան ուժը, բայց որ նիւթայէն անկարող է դէմ առ դէմ չափուիլ իր բռնաւորին հետ, «յեղափոխական» անհրաժեշտ յատկութիւնն մըն է, ամենաառաջ «գէն» մըն է նարայիկութիւնը, անոնք որ յաշողմանք այդ գործիքը գտնց կ'աւանդեն, եւ անհամեմատական ու ապահովապէս ապարդիւն յանդգնութեանց կը մղեն ժողովուրդը, յոռի յեղափոխականներ, յոռի հայրենասէրներ են. եւ երբ այդ բանը կ'ընեն առանց իրենք զիրենք ալ վտանգէն մասնակից ընելու, առանց իրենք ալ անձամբ կրակին մէջ նետուելու, «ոճրագործներ» են։

Այսպէս կը մտածէ, ինծի հետ, Պ. Ամիրջարէ Զիբրիանի, զոր պատիւ ունիմ ճանչնալու, ոչ թէ նամակներով, այլ անձնապէս, եւ որ յեղափոխութեան վարպետ մըն է։

• • •

Մենք ամենքս մեր մտքէն վայրկեան մը պէտք չէ հեռացնենք այն ահաւոր չարիքը զոր մեզի հասուց թուրք իշխանութեան գարնելի, հրէշաւոր, ամօթալից բարբարոսութիւնը։ Հայկական ջարդերին յետոյ, այլ եւս անհնարին է որ Հայն ու թուրքը կարենան մոռնալ ինչ որ անցաւ իրենց միջիւն։ Ոճիր մը կայ երկու ցեղին մէջտեղը, եւ ամենէն հսկայական ոճիրը մարդկային պատմութեան։ Ո եւ է Հայ որ մոռնայ մեր մորթուած եղբայրներուն, մեր սուրին ծայրն անցուած երախաններուն, մեր անպատուած մայրերուն, մեր բզգետուած քոյրերուն յիշատակը, հրէշ մըն է այնքան նողկալի որքան Հայիտը, Ներսիսապետը որ կորով ունի եւ մտքի թարմութիւն, հարուստ որ ոչնիւսական ուժ ունի, հնուտը որ գաղափարներ ու ծանօթութիւններ ունի, ամենքս ալ պարտաւոր ենք մեր ազգային գոյութեան փրկուելու հարցը իրենց գլխաւոր, իրենց միակ նպատակը դարձնել, եւ եթէ չմտածեն ատոր, եթէ այդ նպատակով ո եւ է գոհողութիւն յանձն չառնեն, «մարգ» անունը կրելու արժանի չեն։ Մենք վրէժ մը ունինք լուծելու, եւ մեր էութեանը ամբողջ ուժովը ձգտելու ենք որ կարենանք զայն լուծել։ Մեր վրէժը պիտի լուծած ըլլանք այն օրը երբ յաջողիմք մեր ալքաբարին մէջ յաղթական իլիկ, մեր յաջողիմքն ապագոյնի միջ զգուշելի բռնաւորներուն ու Ներսիսային ալ, թէ մենք ջարդուելու սանձանուած ժողովուրդ մը չենք, թէ մենք քննուելու սանձանուած ազգութիւն մը

չենք. բայց որպէսզի կարող ըլլանք այդ ճիշդին եւ որպէսզի հասնինք այդ արդիւնքին, անհրաժեշտ է որ պատրաստուինք, զօրանանք, գիտանանք ընելիքներս, եւ ճիշդ վայրկեանին գործենք (ու թերեւս «վայրկեանը» կարծուածին չափ չ'ուշանար)։ Աննպատակ, մասնական եւ անտեւական շարժումները ուրիշ բանի չեն ծառայեր բայց եթէ, բռնապետին առիթ տալով իր վայրագութիւնները բազմապատկելու, մեր ժողովուրդին ուժը նուազեցնել ապագան աւելի եւս վտանգել։ Անհրաժեշտ է որ tactique մը ունենանք։ Մեր թշնամին, բացի թուոյ մեծամասնութիւնէն, բացի կազմակերպուած զօրքի ջախջախիչ առաւելութիւնէն, ունի միանշան մայն (բարբարոսութեան) զարհուրելի գէնքը։ պէտք է մոտենանք թէ երկու անձնուէր աղու յանգզութիւնը կրնայ երկու հարիւր կիներու, տղաքներու եւ ծերունիներու մահուանը պատշաճ ըլլալ։

Այս ամբողջ վերջին շրջանին մէջ, ներթապէս անհուն կորուստ կրեցինք, բայց բարոյական չափ մը ունեցանք (անաւորապէս սուղ գնուած, բայց իրական չափ մը)։ քաղաքակրթութ «ժողովուրդները որ առաջ մեզ յիշմանայնաւ ընաւ, հիմա մեզի համար ցաւակցական համակրութիւն մը ունին եւ ամթ կը զգան իրենց անտարբերութեանը պատճառով մեզի դէմ կատարուած ոճիւրդ յիշելով։ Այդ բարոյական ուժը գիտնանք գնահատել, զայն պահպանենք, ընդարձակենք։ զօրացնենք, եւ անոր վրայ յիշելով՝ պատրաստուինք, լուծեան մէջ, մեր ուրոյն, մեր ներքին, ուժը կազմակերպելու, ա՛յն որ անհրաժեշտ է։ Եւ ես առաջինն եմ փափաքող որ վիճապէս կարենանք աւելի քիչ ուժով ժամանակ միտել մեր ներքին վէճերուն, եւ աւելի յստիս ու աւելի բուռն ու տիրական կերպով յիշել թէ մեր առնչութիւնները պէտք է կեդրոնանան Եւրոպայի հիշքին ու զայն արտադրող սեփմին վրայ։

Կ'աւարտեմ՝ կրկնելով բանաձեւ մը զոր արդէն գծած եմ նախորդ յօդուածներու մէջ, եւ որ՝ կը փափաքէի՝ ամէն հայ գործիչի նշանաբանը դառնար Պէտք չէ որ հայ ցեղը միմիայն Տաճկաստանի կործանմանը կրաւորական գործիքն ըլլայ եւրոպական շահերուն ի նպաստ։ պէտք չէ որ Հայը իր արիւնտով օտար գրաւումներու համար միջնորդի դերը միայն կատարէ։ այդ դերը մարդկային ընդհանուր քաղաքակրթութեան տեսակէտով զեղեցիկ է, բայց անպետիս։ Եւրոպական ուժերը երբ խուժեն եւ վերջնապէս տիրանան Տաճկաստանին, իրենց հզօր հոսանքին մէջ ընտկանօրէն պիտի քշեն տանին հայ ցեղը, որ այդպէսով պիտի դատապարտուի ձուլուելու եւ անհետանալու։ Արդ մենք կ'ուզենք, եւ ճշդին դարաւոր, խորին, ներքին ըզձանքն է այդ, որ Հայը կարենայ ունենալ իր «ուրոյն» կեանքը իբրեւ ազգութիւն, եւ կարենայ դեր մը խաղալ պատմութեան մէջ՝ իր «ուրոյն» անունով։ Հայը բոլոր մտաւորական ու բարոյական ձիւքերն ունի այդ դերը խաղալ կարենալու համար։ Զվտանդենք այդ կարելիութիւնը աննպատակալարմար եւ տարածած գորաքերութիւններով։ Գիտնանք ամփոփուել, սեղմուել, կծկուել՝ Մեծ Ոստումին համար զոր պէտք է ընենք, որպէսզի ձեռք ձգենք աշխարհիս մէջ «անկիւն մը» ուր ազատ ըլլանք եւ որուն շնորհիւ մեր ցեղը իր ինքնուրիշութիւնը կարենայ պահպանել։

Անհատիկ ինչ որ «Անահիտ»ը ըսած է մինչեւ հիմա, ինչ որ պիտի չգաղբի յեղեղելէ, եւ առի իր կատարած ու կատարելիք դերին մէկ բաժինն է, որ թերեւս ամենէն նուազ օգտակարը եղած պիտի չըլլայ։

Բարիք, 17 հոկտեմբեր 1899

ԱՐՇԱԿ ԶՊԱՆԵԱՆ

